

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

લેખાંક ૮

આજે જે કાવ્યકૃતિને માણવી છે, એને એના વિવિધ સંદર્ભો સાથે જાણવી સહેલ નથી. પહેલો સંદર્ભ ભાષાનો. બીજો એક પુરાકથાનો. ત્રીજો હાલની પૂર્વોત્તર ભારતની સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિનો. ત્રણે સંદર્ભોને જાણ્યા પછી એ કૃતિને માણીએ, તો સાચા માણીગર !

*

આજની કવિતા આપણા જ ઈશાન ભારતની છતાં આપણે માટે લગભગ અજાણી, એવી એક ભાષામાં લખાઈ છે. એના ભાષકોની સંખ્યા પંદર લાખ (ભારત સરકારની ઈ. ૨૦૧૧ની જનગણના મુજબ ૧૪,૮૨.૮૨૯). અસમ, મેઘાલય, ત્રિપુરા, બોડોલેન્ડ/બોરોલેન્ડ આદિ પૂર્વોત્તર ભારતના પ્રદેશોમાં અને પાડોશી બાંગલાદેશના કેટલાક વિસ્તારોમાં એ ભાષાના ભાષકો વસે છે. અસમ રાજ્યની એક માન્ય રાજ્યભાષા, તોયે દેશના બીજા ભાગોમાં આજેય અલ્પજ્ઞાત એવી એ ભાષાનું નામ છે બોડો, બોરો કે બર ? – એમાં લેખન માટે હાલ વપરાતી નાગરી લિપિમાં કોઈ એ ભાષાનું નામ લખે તો ‘બર’ એવું લખાય. એ લિપિ વાંચી શકતા આપણે ગુજરાતીઓ એનો લખ્યા મુજબનો ઉચ્ચાર કરીએ. પણ ઈશાન પ્રદેશની એ પ્રાચીન પ્રજાના ઉચ્ચાર જરી ઓકારાન્ત, બંગાળી અથવા આસામી લોકોની લઢણની લઢણને મળતી આવતી લઢણે થાય. પોતે અપનાવેલી નાગરી લિપિમાં ‘બર’ એમ લખે, પણ બન્ને ‘અ’ એવી રીતે બોલે કે આપણને સંભળાય ‘બોરો’ !

લખવું, બોલવું અને સાંભળવું, એ ત્રણે વચ્ચેના સંબંધો ધારીએ એટલા સરળ નથી હોતા. જેવું પૂર્વોત્તરના પ્રદેશોનું એવું જ દક્ષિણ ભારતના ભાષકોનું. એ બોલે ‘અ’, આપણને સંભળાય ‘આ’ ! અગ્રણી મલયાલી કવિ અચ્ચપ્પા પણ્ડર સાથે ‘રામ’નામ અંગેની ભારે, પણ બિલકુલ બિનધાર્મિક, બિનરાજકીય, એવી અથડામણો, એક અમેરિકી યુનિવર્સિટીના કેમ્પસમાં અમે રહેતા હતા એ ત્રણેક વરસ દરમ્યાન થયા કરતી હતી. પણ્ડર જે બોલે તે મને ‘રામા’ જેવું સંભળાય. હું કહું કે ‘રામાનો અર્થ તો સુંદર સ્ત્રી એવો થાય.’ એ કહે કે “એ તો ‘રામાઆ.’” હું તો “‘રામા’ બોલું છું.”

નિરંજન ભગત કહેતા કે કવિતા કાનની કલા છે.

પણિકરે મને સમજાવ્યું કે કાનની કલાઓ વિવિધ હોય છે.

કિશોર જાદવ પાસે ઈશાન ભારતની કાવ્યબાની અંગે આપણા કાન કેળવવાનું, એમને કંઠે નાગભૂમિ અને બીજી સપ્તભગિની ભાષાઓની સાહિત્યકૃતિઓનું ધ્વનિમુદ્રણ કરાવી લેવા જેવું હતું. ખેર, આજે આ એક બોરો ભાષાની કવિતાનો પરિચય કેળવીએ.

*

આજે જ કવિતાની વાત માંડી છે એની ભાષા તો 'સીનોતિબેટન', 'ચીની-તિબતી' ભાષાકુળની, 'તિબેટો-બર્મન' શાખાની એક ભાષા છે. એ શાખામાં ગોરો ભાષા જેમ બોરો ભાષા 'બ્રહ્મપુત્રન' ઉપશાખાની એક ભાષા છે. બ્રહ્મપુત્ર નદીને તટે ગુવાહાટી (ફોકળ બજાર, ગુવા - સોપારી)માં યોજાયેલા પરિસંવાદમાં બોરો-ભાષા-ભાષી લેખકોને મળવાનું મારે બન્યું છે. અખિલ ભારતીય પરિસંવાદમાં મળવાનું મારે બન્યું છે. અખિલ ભારતીય પરિસંવાદમાં એમને મુખે એ શબ્દ, બોરો, ધ્યાનથી સાંભળીએ ત્યારે થોડી નવાઈ લાગે. પણ આપણા ગુજરાતી આશ્ચર્યની એક અવધિ તો આપણી ભેગા ભાલચંદ્ર નેમાડે કે નિશિકાન્ત મીરજકર જેવા કોઈ મરાઠી લેખકમિત્ર હોય ત્યારે આવે ! કેમ કે બ્રહ્મપુત્ર તટ નિવાસી લેખકને મુખે સાંભળેલો એ 'બર' શબ્દનો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર, ચન્દ્રભાગા તટવાસી લેખકો, 'ઝઘાસકાઝી મેટુ, બરકા ?' કહી ડિનર પછી છૂટા પડતી વખતે, વિવૃત્ત બ અને ર-કાર સાથે, કરી બતાવે, એ મરાઠી 'બર'ને બોરો 'બર' એક જ દિવસે સાંભળીએ, ત્યારે ભારત થોડું વધારે સમજાય. ભારતીય કવિતા પણ.

ભારતીય ભાષાઓની બહુસ્વર સિમ્ફની કમાલની છે ! ('બહુસ્વર' 'સિમ્ફની' 'કમાલની' 'છે' !!) કેવળ ઉચ્ચારોના અને એટિમોલોજીના પ્રાથમિક સ્તર ઉપર સાંભળીએ તો પણ સાંભળ્યા જ કરીએ એવી હોય છે ! પણ ભારતીય કવિતાના પ્રાદેશિક આંતરસંબંધોની રાગિણીમાલાની વાત તો એથીયે વધારે સંમોહક બને છે.

બોરો ભાષાની એક કવિતામાં આ અખિલ ભારતીય કાવ્યાનુબંધો કેવા દીપી ઊઠે છે, એ જોવાનો યત્ન કરીએ.

*

કાવ્યનું શીર્ષક છે : 'બેહુલાનું મૃત્યુ'. કવિ છે અંજલી બસુમાતારી. (બસુમાતારી એટલે જમીનદાર. પણ અંગતવર્તુળોમાં આ કવિને અન્જુનર્ઝરી, એ નામે બોલાવે.) બોરો ભાષાની એક અગ્રણી કવિ. ભારતની સાહિત્ય અકાદેમીનો ૨૦૧૬નો પુરસ્કાર એમને જે કાવ્યસંગ્રહ માટે અપાયો એના શીર્ષકનો અનુવાદ 'મને ન પૂછતા કે તને કેમ છે', એવો થાય. બોરો પ્રજાને કુશળ સમાચાર પૂછવાનો અધિકાર કદાચ અન્ય ભારતીયો ગુમાવી બેઠા છે, એવો ધ્વનિ એમાં હશે. આ કવિ કોકાઝાર ગવર્નમેન્ટ કોલેજમાં ફિઝિક્સનાં પ્રોફેસર છે. (ઓડિયા ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ જયન્ત મહાપાત્ર યાદ આવે.) બોરો સંસ્કૃતિના અજંપાભર્યા વર્તમાનનાં મૂળમાં કેં કેટલુંયે ધરબાયેલું પડ્યું છે. 'બેહુલાનું મૃત્યુ' કાવ્યની અને અંજુનર્ઝરીની અનેક કૃતિઓની ભૂમિકામાં એમની હિંસાગ્રસ્ત સંસ્કૃતિનો આ અજંપો પડેલો છે.

*

આ બોરો પ્રજા કેવી છે ? સદા નાયગાન કરતી પછાત આદિવાસી પ્રજા ? ના. પુરાકથાઓમાં એ તો ‘કિરાતાર્જુનીયમ્’ના પેલા પરમ કિરાતનો પરિવાર. ઈતિહાસમાં, આજે મળતા ભગ્નાવપેશો જોતાં જણાય કે સમગ્ર બ્રહ્મપુત્ર ખીણમાં, આજના અસામ, ત્રિપુરા, મેઘાલય આદિ વિસ્તારોમાં અને બંગાળના કેટલાક વિસ્તારો સુધી પ્રાચીન બોરો સામ્રાજ્ય ફેલાયું હશે. એક વારનો એ વ્યાપક કોસ્મોપોલિટન સમાજ ક્રમશઃ વિખરાતો, સંકોચાતો અને અંધશ્રદ્ધાગ્રસ્ત બનતો ચાલ્યો. ઓગણીસમી સદીમાં પશ્ચાત્ય સંસ્થાનવાદી સત્તાએ, ખ્રિસ્તી મિશનરી પ્રવૃત્તિએ અને પછી સ્વતંત્ર ભારતના સંપત્તિભૂખ્યાં પરિબળોએ બોરો પ્રજાને પોતાનાં મૂળિયાંથી કપાયેલી, વેરવિખેર, દરિદ્ર અને હતી-ન-હતી કરી નાખી છે. તાજેતરના અનેક દશકોમાં એ વિસ્તારમાં હિંસા ફેલાયેલી છે. બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્તરે આવેલા વિસ્તારોમાં, ૧૯૮૦થી, ઉગ્રવાદી બોરો સંગઠનોએ સશસ્ત્ર હુમલાઓ કરવાનું શરૂ કર્યું. સરકાર સામે, સરકારી સેના સામે, એ પ્રદેશમાં આવીને વસેલા કે સસ્તી મજૂરી માટે મૂડીવાદી માલિકો દ્વારા આણીને વસાવાયેલા ઓડિસા, બિહાર, બાંગ્લાદેશ આદિના લોકો સામે, ને ક્યારેક તો એ વિસ્તારમાં ઊગેલાં જંગલોમાં રોજિંદા વપરાશ માટે લાકડાં કાપતા કઠિયારાઓ સામે પણ પોતાના જીવના જોખમે હિંસા કે પ્રતિહિંસાના હુમલાઓ આજ સુધી ચાલુ રહ્યા છે. ૧૯૯૩માં ‘બોડોલેન્ડ ઓટોનોમસ કાઉન્સિલ’ની રચના બોડો અગ્રણીઓ સાથે વાટાઘાટો પછી ભારત સરકારે કરી. ૨૦૦૩માં ‘બોડોલેન્ડ ટેરિટોરિયલ કાઉન્સિલ એકોર્ડ’ થયો. ઉગ્રવાદી બોરો સંગઠનોને ચીન પાસેથી સહાય અને મ્યાનમાર, ક્યારે બાંગ્લાદેશની સરહદોની અંદર આશ્રય મળતાં રહેવાના સમાચાર આવતા રહે છે.

પણ ઈશાન ભારતની અંદર, ઉગ્રવાદીઓનો સફાયો કરવા અથવા સફાયો કરવાને નામે બોરો પ્રજા પર અત્યાચારો થતા રહે છે. ‘આખિર ઈસ દર્દ કી દવા ક્યા હૈ ?’ એ રીતે પણ આ વેદનામાંથી કાવ્ય જન્મે. અથવા અલગ રીતે. ગાલિબ પણ એક વિકલ્પ. ‘મા નિષાદ’ કહી, રામ-સીતાનું મહાકાવ્ય રચનાર વાલ્મીકિ પણ એક વિકલ્પ.

ઉપરાંત, આ બધાને કવિતા સાથે શો સંબંધ, એમ પણ કોઈ પૂછી શકે. તેમાંયે ગુજરાતી કવિતાને આ બોડોને બોરો સાથે શું લેવાદેવા, એમ પણ કોઈ પૂછી શકે !

*

પણ યાદ આવે કે ‘મહાભારત’માં અર્જુનની કસોટી કરીને અજેય શસ્ત્રનું વરદાન આપનાર શિવ એને કિરાત રૂપે મળે છે. છઠ્ઠી સદીમાં, સંભવતઃ દક્ષિણ ભારતમાં જન્મેલા મહાકવિ ભારવિએ રચેલું મહાકાવ્ય ‘કિરાતાર્જુનીયમ્’ ઈશાન ભારતની આ કિરાત પ્રજાની વાત માંડે. એ બધું પણ ‘બેહુલાનું મૃત્યું’ એ કાવ્ય લખનારી આપણા સમયની આ બોરો કવિના સંદર્ભે યાદ આવે. સમકાલીન ભારતીય કવિતા વિશે બે શબ્દ લખવા એ કે જેવીતેવી વાત નથી ! અને સમકાલીન ભારતીય કવિતા, શું બોરોમાં, શું ગુજરાતીમાં, કે શું બંગાળી-હિંદી-કન્નડમાં લખવી, એ તો એથીયે વધારે કાળજી અને સમસંવેદન માંગી લેતું કામ છે. સભાઓ ગજવવી એ અલગ ચીજ.

પોતાની આસપાસના આ વ્યાપક સંદર્ભની વાત સૂચવવા માટે અંજલી બસુમાતારી

પૂર્વ ભારતની પ્રિય એવી એક પુરાકથાનો વિનિયોગ કરે છે. એ છે સર્પદેવી મનસા અને પરમ શિવભક્ત ચાંદ સોદાગર વચ્ચેના સંઘર્ષની વાત. ‘મનસામંગલ’ની વિખ્યાત કથા. અનાર્ય દેવી મનસાને સ્વર્ગમાં પૂર્ણ દેવી તરીકે તો જ સ્થાન મળે જો ચંપકનગરના ચંદ્રધર યાને ચાંદ સોદાગર એને પોતાને હાથે ભક્તિભરી અંજલી આપે. પણ એ સાચા અને પ્રભાવશાળી ભક્ત તો શિવ માટે જ અંજલી ભરે. બીજા કોઈ માટે નહીં. મનસા ક્રોધે ભરાયાં, ચાંદ સોદાગરના એક પછી એક સાત પુત્રને સર્પદંશથી હણવા અને સોદાગરનાં વહાણોને ડુબાડવા લાગ્યાં. લખીન્દર સૌથી નાનો દીકરો. સોદાગરે સાંભળ્યું કે ઉજનીનગરની બેહુલા નામે કન્યાને વરદાન હતું કે એ ક્યારેય વિધવા નહીં થાય. લખીન્દર અને બેહુલાનાં લગ્ન લીધાં. વિશ્વકર્માએ બનાવેલા અછિદ્ર લોહ-મહાલયમાં સોદાગરના ગાળશે. એક છિદ્ર રહે, એવી ગોઠવણ વિશ્વકર્મા સાથે મનસાએ કરી, કાળોતરી સાપણ કાલનાગિની મોકલી, લખીન્દરને એ ડસી. સાપ કરડ્યે મરે એને અગ્નિદાહ ન અપાય, કેળના થડના તરાપા પર મૂકી નદીમાં વહેવડાવી દે. બેહુલાએ હઠ કરી કે લખીન્દરના શબ સાથે એ તરાપા પર બેસી પતિ સાથે જશે. ગઈ ક્યાંની ક્યાં. અંતે મનસાની ધાવમા નેતા જ્યાં માછણ રૂપે વસતી હતી ત્યાં તરાપો આવ્યો. નેતાને દયા આવી. બેહુલાને સ્વર્ગમાં લઈ ગઈ. બેહુલાએ નૃત્ય કરી દેવોને રીઝવ્યા. મનસાએ એમને કહ્યું લખીન્દરને સજીવન કર્યો, પણ એ શરતે : ચાંદ સોદાગર એને અંજલી આપે. (નકર એ પૂર્ણ રૂપે દેવી ક્યાંથી બને ?) બેહુલા પતિને લઈને પછી ચંપકનગર ગઈ. સસરાને વીનવ્યા. ચંદ્રધરે ડાબે હાથે મનસાને અંજલી આપી. (જમણો હાથ તો શિવસમર્પિત.) મનસા સ્વર્ગમાં અન્ય દેવો સમાન દેવી બની. એણે ચાંદ સોદાગરના બીજા સાતે દીકરાઓને સજીવન કર્યાં. વહાણો કાંઠે લાંગર્યાં.

તો, એક વારના બોરો સામ્રાજ્યને, એના ક્રમશઃ થયેલા વિઘટનને, એ પ્રદેશની પ્રાકૃતિક સંપદાના શોષણને, ઉત્પીડિત બોરો પ્રજાની વેદનાને, બોરો પ્રતિકારને, પોતાની આસપાસ ચાલતી આજની વિવિધ હિંસાઓને, બધાને જાણે કે ભૂલી જઈ યાદ રાખવા અને યાદ રાખી ભૂલી જવાના કવિતાઈ જાદુ વડે લખ્યું હોય એવું આ બોરો કાવ્ય, ગુજરાતી અનુવાદમાં વાંચીએ.

*

બેહુલાનું મૃત્યુ / અંજલી બસુમતારી

એ ઘટનાને નદીની રેલ સાથે કોઈ લેવાદેવા નહોતી

પણ

રેલ આવી એ વખતે આ બનેલું.

એક સાપ મને કરડ્યો.. એક ગૂંચળા ઉપર

મારો પગ ભૂલમાં પડી ગયો, એટલે.

ભારે અસરકારક રીતે એ ડસી શક્યો મને

દાંત ભેરવીને ઝેર બરાબરનું ઠાલવ્યું એણે.
એણે તક ઝડપી લીધી પોતાની કાબરચીતરી અદૃશ્યતાએ આપેલી.
ઝાપટ લગાવવા માટે એ મારી કદાચ તો રાહ જ જોતો હતો.

અથવા મારાથી કોઈ ભૂલ થાય એની રાહ જ જોતો'તો એ.
ત્રાટકવા માટેના કોક થોડા અમથા કારણની એને જરૂર હતી.

બસ એક ખોટું પગલું
કે ફક્ત એક ગલત હલચલ
એણે ફેણ પટકી મારા પર ત્યારે મને એક આછોક અવાજ
સંભળાયો'તો.

પણ મને પૂરું સમજાયું નહીં કે
એ અવાજ મારા મનમાં થયેલો કે બહાર હવામાં.
એકદમ ઝડપથી એણે એ કામ પતાવ્યું
એ એટલું તો અચાનક બન્યું
મને કંઈ સમજ પડે એ પહેલાં તો...

એ સર્પ ભયંકર હતો કે સુંદર ?
અને મૃત્યુ... ? એ પેલા સર્પ જેવું હતું ?
શામળું, ટાહુંટાહું, બીકાળવું
તરલ ગતિએ સહેજમાં સરકી જતું ક્યાંક...?

એમ મારા અકાળ મોત સાથે
આયુષ્ય નામના રસ્તાનો છેડો આવી ગયો
જીવનનો, અસ્તિત્વનો, હમેશ હમેશ માટે...
આ તો કાતિલ વિષનો કિસ્સો હતો
ડોક્ટર, ભૂવા - કોઈ મને બચાવી ન શક્યું
હું મરી ગઈ.

મને નવવધૂ જેમ શણગારવામાં આવી
અને કેળના થડના બનેલા એક તરાપા ઉપર
મને વહેતી કરવામાં આવી.
સાવ એકલી, નદીમાં આવેલી રેલના પાણી ભેગી તણાતી...
હા, એવું બનેલું !... બધાંએ જવું પડે છે
મોતને કપરે માર્ગે દૂર સુધી...!

મારી ભેગું કોઈ નહોતું
ન જીવન, ન સાથી, ન કોઈ પ્રિયજન
શરણાઈના સૂર રેલાયા નહીં
ન તો કોઈ થરકતી મોરલી પર લગન ટાણે ગાવાનાં ગીત...

જરા જુઓ તો ખરા આ સાવ નંખાઈ ગયેલા ચહેરાઓ
જીવનના વસ્ત્રમાં લપેટાયેલા

ફિક્કા, થાકેલા, હારેલા, મૂંગામંતર, નિરાધાર
જાણે એમણે કદી આઝાદી દીઠી જ ન હોય.

જ્યારે વિદાયવેળા આવી
ત્યારે મારા સ્વામીએ બધી જ વિધિ કરી
મને વિદાય આપી ત્યારે એ સાવ ફિક્કા પડી ગયા હતા..

છોક છોલ્લા હતા એ.
કદાચ એ જ હશે ભેદ મૂવેલા અને જીવતા વચ્ચેનો.
જીવતાઓ બધી જ વિધિ બરાબર કરે – કામની અને નકામી

અને મરણ પામેલાઓ...
એઓ તો બધી જ ભ્રમણાઓમાંથી સદા-સર્વદા મુક્ત,
બધી સાંકળોથી, વિધિઓથી, ભયોથી, શ્રદ્ધાથી...

તરાપા ઉપર તેલનું એક કોડિયું ટમટમતું હતું
અને હલેસાં વિનાનું એ નાવડું આરા-ઓવારા અને વહેણો વચ્ચે
ધકેલાતું ચાલ્યું...
નદીમાં કેવી ઊંડી તાણ ભરી ને ફૂંકાડતી આવી છે આ રેલ
અરે, હયાતીનું કે બિનહયાતીનું એ તે કેવું રૂપ
મોતનું, અથવા તો મોત પછીની અવસ્થાનું
વિશ્વાસનું કે પછી વિશ્વાસ સાવ ઊઠી ગયાનું?

મારા મનમાં એક સવાલ થાય છે
(અને એ સાવ નાખી દેવા જેવો નથી)
લખીધરે શું કર્યું હોત આ પરિસ્થિતિમાં ?
મતલબ કે લખીધર, પેલી બેહુલાનો સ્વામી ?
પતિવ્રતા નારીઓની વાર્તા શું
એ સવાલને શાંત પાડી દે ?

નદી પરના પુલ ઉપર એકદું થયેલું ટોળું નીચી નજરે જુએ છે
સાંજને સુમારે નદી ઉપર ભજવાતું જીવંત નાટક
જાણે કે એઓ તો ફક્ત નદીની રેલને જ જોવા આવ્યા હોય
(જોકે એમાંના કેટલાકને એવો શોખ હોય પણ ખરો !)

*

ચૂપ કરી દે એવું કાવ્ય છે ને ?

બેહુલા કોણ ? લખીધર કોણ ? સર્પદંશથી મરણ પામેલી છતાં આપણી સાથે આમ
નિરાંતે વાત કરતી આ બાઈ કોણ ? – ને, ખરેખર તો, આજે, બોરો લોકોની માતૃભાષામાં,
ક્યા સાપ કોને શા માટે ડસી ગયા ને કોણ આ સાવ નિરાધાર જોતું રહ્યું, ને કોણ ક્યા
પૂરમાં નદીમાં તણાતું તણાતું આમ મરણોત્તર આપણને પૂછે છે એક કારમો અને આકરો
સવાલ ?

પરબ ❖ ઓક્ટોબર, 2018

બધી વિધિઓ સુપેરે પતાવી,
તરાપા પર સાપે ડસેલી એક સ્ત્રીનો મૃતદેહ મૂકી,
એને ધસમસતાં પૂર ભરી નદીમાં એક ધક્કે વળાવી,

લખીધર તો ચંપકનગરમાં પાછો ફર્યો. પણ આપણા વીફરેલા ઈતિહાસ-વહેણો
ઉપર હલેસાં વિનાના તરાપામાં બેઠેલી એક નારી કહે છે :

‘મારા મનમાં એક સવાલ થાય છે

(અને એ સાવ નાખી દેવા જેવો નથી).’

એનો એ સવાલ કાને ધરીશું ?

આગલા અંકમાં આ બધી વાત...

*

* Dr. Sikhwna John Wary, Associate Professor, Dept. of English, Kokrajhar Govt. College - ના અંગ્રેજી અનુવાદને આધારે આ ગુજરાતી અનુવાદ. - સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર.

સપ્ટેમ્બર ૨૭, ૨૦૧૮

પાલોઆલ્ટો, કેલિફોર્નિઆ.

સાભાર સ્વીકાર

નવલિકા

ધબકતું શિલ્પ : રેખાબા સરવૈયા, ૨૦૧૭, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૧૮,
રૂ. ૧૨૫. મેઘાલોકે (અનુ. વાર્તાઓ) : અનુ. છેલભાઈ વ્યાસ, ૨૦૧૭, પ્રવીણ પ્રકાશન
પ્રા. લિ. રાજકોટ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૬૦. એકરાર : જિતેન્દ્ર પટેલ, ૨૦૧૮, પાર્શ્વ
પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પૃ. ૨૧૧, રૂ. ૨૦૦. રઝળતી વાર્તા : જયંતી પરમાર,
૨૦૧૫, લેખક પોતે, મા લક્ષ્મીકૃપા, ૪૨, રોહિત પાર્ક, દાણીલીમડા, અમદાવાદ, પૃ.
૧૧૨, રૂ. ૧૦૦.